

»Open access« inte bara en vision

Utvecklingen mot fri tillgång till forskningsresultat har redan startat

Kraven på ett fritt flöde av vetenskaplig information har ökat under senare år. Förespråkarna vill att resultaten av offentligt finansierad forskning ska vara fritt tillgängliga i öppna universitetsarkiv och nättidskrifter. Visionen ser ut att kunna bli verklighet, men den väcker också nya frågor. Vem ska till exempel betala för tillgängligheten och hur går det med de öppna nättidskrifternas status och oberoende?

PETER TILLHAMMAR
frilansande medicinjournalist, Stockholm
peter.tillhammar@vr.se

II Hösten 2003 antog ett antal europeiska forskningsorganisationer den så kallade Berlindeklarationen om fri tillgång till forskningsresultat (»open access«). Idag har ett 50-tal europeiska forskningsorganisationer undertecknat deklarationen. I Sverige har den skrivits under av SUHF, som representerar Sveriges alla universitet och högskolor. Nyligen undertecknade också Vetenskapsrådet deklarationen. Även i USA har rörelsen vunnit mark. NIH, National Institutes of Health, tillkännagav i februari i år en ny policy som innebär att resultaten från offentligt finansierad forskning ska bli tillgängliga för allmänheten. Forskarna uppmanas att lämna resultaten till institutets webbarkiv, PubMed Central, inom ett år efter den första publiceringen.

Barriärrev av hinder

Utvecklingen av Internet har ökat möjligheterna att sprida nya forskningsresultat. Samtidigt har den vetenskapliga publiceringsmarknaden utvecklats i motsatt riktning. Det menar Ingegerd Rabow, förste bibliotekarie på Biblioteksdirektionen vid Lunds universitet och projektledare för Svenskt resurscentrum för vetenskaplig kommunikation (ScieCom).

– Det har blivit ett barriärrev av ekonomiska, juridiska och tekniska hinder. Förr fanns en treenighet mellan författare, utgivare och bibliotek som fungerade väldigt bra under flera hundra år. Den treenigheten har splittrats.

Även Erik Sandevall, professor i datalogi vid Linköpings universitet, är kritisk till dagens system, där värdet av en artikel bedöms efter i vilken tidskrift den ingår.

– Det betyder att äganderätten till en tidskrift med hög prestige gör att förlaget kan ta ut mer pengar eftersom alla

»måste« prenumerera på den tidskriften. Därför kan vissa förlag tjäna ungefär lika mycket pengar i procent av omsättningen som Microsoft.

Komplex fråga

Frågan om open access är dock komplex. Det menar Per Olsson, överbibliotekarie vid Karolinska institutets universitetsbibliotek, som ifrågasätter två av huvudargumenten för open access: informationsbarriärerna och de höga tidskriftspriserna.

– Jag tycker inte det är något stort problem med tillgången till forskningsinformation. Det har aldrig tidigare i historien varit så lätt som idag att få tag på artiklar. Artiklarna är oerhört exponerade, och vi har också system som gör att den som behöver vetenskapliga artiklar kan få tillgång till dem. Den mediala bevakningen av forskningen är också större än vad den någonsin varit.

Han vänder sig också mot det ekonomiska argumentet för open access.

– Det har blivit ett axiom att vetenskapliga tidskrifter är så dyra. Om det är dyrt eller inte beror på vad man jämför med. Kostnaderna för tidskrifterna på Karolinska institutet utgör bara 5 promille av omsättningen. Det tycker inte jag är dyrt. Universitetet lägger fem gånger så mycket pengar på konferenser.

Per Olsson stöder principen om fri tillgång till forskningsresultat men betonar att systemet för urval och kontroll av kvaliteten inte får äventyras. Han är inte heller säker på att författaravgifter är bättre än prenumerationsavgifter.

– De välnummerade tidskrifterna tar bara in de bästa artiklarna. Med författaravgifter skulle det bli dyrare att publicera sig i de högst rankade tidskrifterna. Om författaravgifter styr var forskarna kan publicera sig blir jag nervös.

Olika slags open access

Hur öppna tidskrifter kommer att finansieras kan få stor betydelse för tidskrif-

ternas kvalitet. Det menar också Erik Sandevall.

– För en öppen tidskrift där författaren betalar kan det finnas en frestelse i att ta in fler författare för att öka omsättningen. En öppen tidskrift där den utgivande organisationen betalar är däremot helt oförhindrad att låta antalet sidor variera efter tillgången på bra artiklar.

Ingegerd Rabow är inne på samma linje.

– Tanken med open access är inte i första hand att den enskilde författaren ska betala utan forskarens finansiär. Så om Vetenskapsrådet löper linan ut och inte bara finansierar forskningsprojekt utan också publiceringen av resultaten från forskningen kan hela befolkningen ta del av resultaten utan några som helst barriärer.

Den här lösningen har flera stora forskningsfinansiärer som Howard Hughes Medical Institute i USA och Wellcome Trust i Storbritannien valt. De har förklarat att publiceringen ska täckas av forskningsanslaget.

Open access nödvändig

Open access innebär inte bara ett fritt informationsflöde mellan forskare. Tanken är också att människor utanför forskarvärlden ska kunna ta del av forskningsresultaten. Det är en åsikt som också Anna Bisther, vetenskapsjournalist och marinbiolog i Göteborg, delar.

– För att kunna verka journalistiskt fritt krävs tillgång till alla de här tidskrifterna. Risken är annars att man blir hänvisad till pressmeddelanden eller informatörer från olika institutioner eller universitet som presenterar valda delar av forskningen.

För Anna Bisther har open access också en ekonomisk aspekt.

– Om jag vore tvungen att betala prenumerationskostnaderna för Science och alla andra tidskrifter som jag har användning för i mitt arbete skulle det bli betydligt mer än några promille för min del.

– Det är en sak för mig som kan cykla till universitetsbiblioteket för att ta del av artiklarna, men det finns många duktiga skribenter som bor på mindre orter. Hur ska de komma åt de här artiklarna?

Men det är inte bara forskare och journalister som kan ha glädje av fri tillgång till forskningsresultat. Även den vanliga medborgaren som engagerat sig i en aktuell fråga kan ha användning av

vetenskapliga artiklar, menar Anna Bis-ther.

– Man ska inte underskatta människors förmåga att ta till sig vetenskaplig information.

Per Olsson delar uppfattningen att vem som helst bör kunna ta del av vetenskapliga artiklar. Men det behöver inte nödvändigtvis ske genom open access, framhåller han.

– Idag betalar högskolevärlden 150–200 miljoner kronor per år för att få tillgång till den vetenskapliga världslitteraturen. Jag är rätt övertygad om att om Vetenskapsrådet spädde på med 100 miljoner till så skulle man kunna köpa prenumerationer av förlagen åt hela befolkningen.

Utvecklingen har startat

Utvecklingen mot open access har redan startat. I februari i år enades undertecknarna av Berlindeklarationen bl a om att uppmuntra forskarna att deponera en kopia av varje publicerad artikel i ett öppet digitalt arkiv.

– De här arkiven håller vi nu på att bygga upp vid svenska högskolor och universitet, berättar Jan Hagerlid, handläggare på Kungliga Biblioteket. Idag är 15–20 procent av de vetenskapliga artiklarna fritt tillgängliga via institutionernas arkiv eller författarnas egna hemsidor. Så vi håller spontant på att få en process där vi byter system.

Idag tillåter de flesta vetenskapliga tidskrifter deponering i någon form av egenarkiv. Ingegerd Rabow är dock skeptisk till förlagens goda vilja.

– En engelsk undersökning visar att tre av fyra förlag tillåter sk postprints, men det är ett instabilt system. Nature Publishing Group tillät tidigare omedelbar publicering i de institutionella arkiven. Sedan NIH tillkännagav sin policy har de ändrat sig och lagt ett embargo, så att man inte får publicera sina resultat i öppna arkiv förrän efter sex månader.

Systemet är också instabilt i ett annat avseende, menar hon. Så länge som författarna skriver över sina ekonomiska rättigheter så har förlagen den totala bestämmanderätten över hur artikeln får disponeras. Förlagen kan när som helst dra tillbaka rätten att lägga ut dessa artiklar i universitetsarkiven om inte explicita tillstånd finns.

– Därför är det viktigt att informera de vetenskapliga författarna om att de ska behålla sin copyright. Det minsta de kan göra är att reservera rätten att publicera slutversionen av sin artikel i ett öppet arkiv.

Nya möjligheter

Utvecklingen av Internet skapar nya möjligheter för publiceringen av vetenskaplig information.

Erik Sandevall ser tekniken som bl a en chans för forskarvärlden att ta tillbaka kontrollen över sin internkommunikation, som idag är utlagd på entreprenad.

– Trots allt är det forskarvärldens eget arbete. Det är forskare som skriver artiklar och forskare som granskar utan att få betalt, medan miljonerna från prenumera- tionsavgifterna går till förlagen.

Men Internet och open access gör det också möjligt att pröva nya vägar för publicering av vetenskapliga artiklar. Som exempel nämner Erik Sandevall ett publiceringsexperiment som han tagit initiativet till.

– De bidrag som forskarna skickar in läggs först ut på nätet för allmän diskussion i tre månader. Det fungerar precis som på en konferens där man presenterar sitt arbete och svarar på frågor. Efter tre månaders dialog har man sedan en traditionell referentgranskning (»peer review«) och tar ställning till om artikeln ska accepteras eller inte.

Ingegerd Rabow ser också nya publi- ceringsmöjligheter tack vare Internet.

– Jag menar att det är dags att lämna kulten av tidskriften. Det pågår försök runt om i världen där man skapar virtuella samfälligheter som kan förena forskare inom ett visst område men som finns på olika institutioner. Det tror jag är framtidens publiceringsmönster.

*

Potentiella bindningar eller jävsförhållanden: Inga uppgivna.

*

Artikeln bygger på en debatt som anordnades under Vetenskapsfestivalen i samarbete med Vetenskapsrådet.

Referenser

1. Costs and business models in scientific publishing. Wellcome Trust Report; April 2004.
2. Vägar för kunskap – behov av en gemensam strategisk nyorientering för högskolorna och deras bibliotek. Rapport till SUHF:s styrelse och förbundsårsamling från en arbetsgrupp; sept 2003. <http://www.suhf.se/pdf/Biblioteksrapporten.pdf>
3. Rabow I. Elektronisk publicering både problem och möjligheter. Forskarvärldens ansvar att driva utvecklingen åt rätt håll. Läkartidningen 2000;97:2091-5.
4. Rabow I. Elektronisk publicering kan ge fri tillgång till vetenskapliga artiklar. Läkartidningen 2002;99: 3612-6.
5. Ramel B. De medicinska tidskrifternas roll i framväxten av kunskap. Läkartidningen 2004;101:3441-3.